

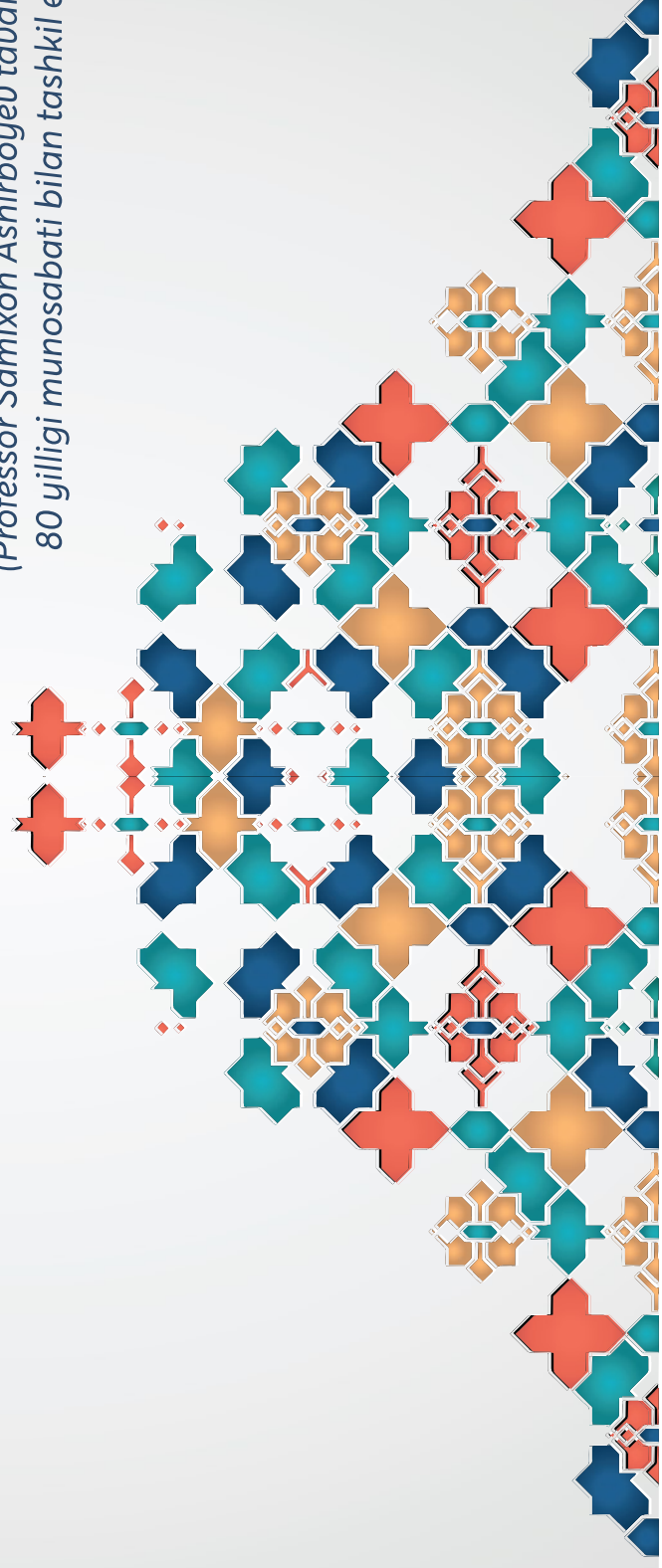

“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy
konferensiya materiallari

2026-yil 23-may

*(Professor Samixon Ashirboyev tavalludining
80 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)*

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: *amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv*” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari
/ Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent, 2026. bet.

Mas’ul muharrir:
Shuhrat Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Normurodova N.Z. filologiya fanlari doktori, professor;
Jabborov N.A. filologiya fanlari doktori, professor;
Ashirboyev S. filologiya fanlari doktori, professor;
Tilavov A.X. filologiya fanlari nomzodi, dotsent;
Xidraliyeva Z.R. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;
Aliqulova H.Q. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi;
Turdialiyev A.X. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;
Alimardanov E.I. filol.fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), kattao‘qituvchi;
Qodirov U.A., katta o‘qituvchi.

Ushbu to‘plamda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2026-yil 23-mayda o‘tkazilgan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: *amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv*”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari hamda filologiya fanlari doktori, professor Samixon Ashirboyevning tabarruk yoshi munosabati bilan yo‘llangan tabriklar o‘rin olgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin. Maqolalar sifati, mazmuni va haqiqiyliги uchun muallifning o‘zi javobgar hisoblanadi.

37	Ruxshona XASANBOYEVA, Xorazm xalfachilik san'ati: tarixiy ildizlari, ijro an'analari va zamonaviy talqini	621
38	Munisa ABDULLAYEVA, Bolalar folklori va poetikasi	624
39	Tursımay JORABAEVA, Fitrat pen Axmet Baytırsınıyly shıyg'armalarındag'ı ruhani yndestik pen ag'artushılyq ideyalar	629
40	O'g'ıloy G'ANIYEVA, O'zbek va turk maqollarida badiiy tasvir vositalari	631
41	Umida ABDUXALIQOVA, "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonida bola obrazi	634
42	Farangiz ESHMO'MINOVA, O'zbek bolalar folklorining o'rganilishi	636
43	Shaxlo MINGNOROVA, Shonazar Shoabdurahmonovning folklorshunoslik faoliyati	638
44	Gulsanam SHOKIROVA (XOLMIRZAYEVA), Uychi shevasi leksikasidan	640
45	Sarvinov XUDOYBERDIYEVA, Norin shevasining ayrim fonetik xususiyatlari	643
46	Manzura MASTONOVA, O'zbek xalq ertaklari va qozoq xalq ertaklarida umuminsoniy qadriyatlar	647
47	Xayrullo ASHUROV, Kulguda aks etgan haqiqat: o'zbek folklorida satira va yumorning ijtimoiy-estetik vazifasi	650
48	Sevinch QURBONNAZAROVA, Xorazm shevasida ko'rsatish olmoshlarining funksional-semantik xususiyatlari	649
49	Sevinch OSTONOVA, Allaning turkiy xalqlar madaniyatida tutgan o'rni	656
50	Xayriniso ESHMURATOVA, O'zbek shevalarida kiyim nomlari	659
51	Dinora ABIRQULOVA, "Go'ro'g'li" turkumi dostonlarida qahramonning safarga chiqish jarayoni tahlili	664
52	Munisa ESHMATOVA, Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydilar" qissasida yetimlik muammosi ma'naviy tanazzul sifatida	669
53	Munira JUMANIYOZOVA, Xorazm viloyati hazorasp tumani shevasida kelishik kategoriyasining qo'llanishi	677
54	Ohista RAHIMQULOVA, G'ani Jahongirov va bolalar o'yin folklori	680
55	Durdona ZOKIROVA Marosim folklorining bugungi kundagi ahamiyati va zamonaviylik xususiyati	684
56	Marjona ABDUMAJITOVA Toshkent viloyati shevalarini leksik jihatdan bazi tahlili	686
57	Nigora MENGLIYEVA, O'zbek va turk tillarida 771omatic iboralarning o'rganilish darajasi	689
58	Marjona HAZRATQULOVA, Qorako'l shevasining tasniflardagi o'rni	694
59	Sabrina MUBINOVA, Buxoro shahar o'zbek-tojik shevalarini o'rganilishi	700

UYCHI SHEVASI LEKSIKASIDAN

FROM THE LEXICON OF THE UYCHI DIALECT

Gulsanam SHOKIROVA (XOLMIRZAYEVA),

ToshDO'TAU talabasi

10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/KZFO4471

Annotation. *This article studies the composition of the lexicon of the Uychi dialects on a scientific basis, identifies its main layers, analyzes the sources of formation and features of lexical units. The article also examines the relationship of the Uychi dialects with the Uzbek literary language. The research uses descriptive, comparative and analytical methods. Lexical units specific to the Uychi dialects are systematically studied, and their linguistic features are highlighted.*

Key words: *language, dialect, dialect, lexical elements, historical genesis of dialects.*

Til jamiyat taraqqiyotining eng muhim vositalaridan biri bo'lib, u nafaqat aloqa quroli, balki xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati, dunyoqarashi va ma'naviy merosini o'zida mujassam etgan murakkab tizim hisoblanadi. Har bir milliy til o'z ichida turli hududiy ko'rinishlarga – shevalarga ega bo'lib, ular tilning tabiiy rivojlanish jarayonida shakllanadi va boyib boradi. Shu ma'noda o'zbek tili ham o'zining boy va rang-barang dialektal tizimi bilan ajralib turadi.

O'zbek tilshunosligida shevalarni o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sanaladi. Chunki shevalar orqali tilning qadimiy qatlamlari, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda turli xalqlar bilan bo'lgan madaniy aloqalarini aniqlash mumkin. Ayniqsa, leksik qatlam – ya'ni so'z boyligi shevalarning eng faol va o'zgaruvchan qismi bo'lib, u xalq hayotidagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni yaqqol aks ettiradi.

Namangan viloyatining Uychi tumani shevalari o'zbek tilining qarluq lahjasiga mansub bo'lib, ular o'ziga xos fonetik, grammatik va ayniqsa leksik xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi. Ushbu hudud shevalarida qadimiy turkiy unsurlar bilan bir qatorda mahalliy dialektal birliklar, shuningdek, arab, fors-tojik va rus tillaridan kirib kelgan o'zlashma so'zlar ham faol qo'llanadi. Bu esa Uychi shevalari leksikasining rang-barangligi va boyligini ta'minlaydi.

Uychi shevalarining leksik tizimi bevosita shu hudud aholisi turmush tarzi, kasb-hunari, urf-odatlar va tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan. Masalan, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan bog'liq ko'plab so'zlar aynan shu hududning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, kundalik hayotda ishlatiladigan so'z va iboralar, frazeologik birliklar ham xalqning mentaliteti va dunyoqarashini ifodalaydi.

Hozirgi globallashtirish sharoitida adabiy tilning ta'siri kuchayib borayotgan bo'lsa-da, mahalliy shevalar, jumladan, Uychi shevalari ham o'zining muhim kommunikativ va madaniy ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu sababli ularni ilmiy jihatdan o'rganish, leksik boyligini tahlil qilish va tizimlashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Uychi tumani Namangan viloyatining qadimiy va madaniy jihatdan boy hududlaridan biri bo'lib, ushbu hududda shakllangan nutqiy an'analar o'zbek tilining dialektal tizimida muhim o'rin egallaydi. Uychi shevalari o'zbek tilining qarluq lahjasiga mansub bo'lib, ular fonetik, grammatik va ayniqsa leksik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Mazkur hududning geografik joylashuvi – Farg'ona vodiysining markaziy qismiga yaqinligi – uning tiliga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. Uychi shevalarida qo'shni hududlar, xususan, Andijon va Farg'ona shevalarining ayrim belgilarini uchratish mumkin. Shu bilan birga, har bir hududga xos bo'lgan ichki farqlar ham mavjud bo'lib, bu holat Uychi tumani ichida ham mikro-shevalarning shakllanishiga olib kelgan.

Uychi shevalarining fonetik xususiyatlari orasida ayrim tovushlarning almashinuvi, qisqarishi yoki cho'zilishi kuzatiladi. Masalan, adabiy tildagi ayrim so'zlar shevada soddalashtirilgan yoki talaffuz jihatdan o'zgargan holda ishlatiladi. Bu esa shevaning tabiiy rivojlanish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, og'zaki nutqning tezkorligi va qulayligini ta'minlaydi.

Grammatik jihatdan Uychi shevalari umumiy o'zbek tilining grammatik tizimiga asoslangan bo'lsa-da, ayrim qo'shimchalarning qo'llanishida o'ziga xosliklar uchraydi. Xususan, fe'l shakllarida, egalik qo'shimchalarida hamda kelishik shakllarida ba'zi farqlar kuzatiladi. Biroq ushbu maqola doirasida asosiy e'tibor leksik xususiyatlarga qaratilganligi sababli grammatik masalalar umumiy tavsif darajasida ko'rib chiqiladi.

Uychi shevalarining eng muhim jihati – uning boy leksik tizimidir. Bu leksika uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan bo'lib, unda qadimgi turkiy so'zlar, mahalliy dialektal birliklar hamda turli tillardan o'zlashgan so'zlar uyg'unlashgan. Ayniqsa, kundalik hayotga oid so'zlar, kasb-hunar terminlari, turmush tarzini ifodalovchi birliklar keng qo'llanadi.

Uychi shevalarida qadimiy til unsurlarining saqlanib qolganligi alohida e'tiborga loyiq. Ba'zi so'zlar adabiy tilda deyarli qo'llanmaydigan bo'lsa-da, shevada faol ishlatiladi. Bu esa shevalarning til tarixini o'rganishdagi ahamiyatini yana-da oshiradi. Shu bilan birga, zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida yangi so'zlar ham kirib kelib, sheva leksikasini boyitib bormoqda.

Hudud aholisining asosiy mashg'ulotlari – dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik – sheva leksikasida o'z aksini topgan. Masalan, yerga ishlov berish, ekin yetishtirish, chorva parvarishi bilan bog'liq ko'plab atamalar aynan shu hududga xos tarzda shakllangan va qo'llanadi. Bu esa til va hayot o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, Uychi shevalarida nutqning ifodaviyligini oshiruvchi vositalar – sinonimlar, iboralar, frazeologik birliklar keng qo'llanadi. Bu birliklar orqali nutq nafaqat ma'no jihatdan boyiydi, balki hissiy-ekspressiv rang ham kasb etadi.

Umuman olganda, Uychi shevalari o'zining murakkab va boy tuzilishi bilan o'zbek tilining dialektal xilma-xilligini namoyon etadi. Ularni chuqur o'rganish nafaqat tilshunoslik uchun, balki xalqning madaniy merosi va tarixini anglash uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Uychi shevalari leksikasi quyidagi qatlamlardan tashkil topadi:

Uychi shevalari leksik tizimi murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega bo'lib, u uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan. Ushbu leksik qatlamlar o'zaro uzviy bog'liq holda mavjud bo'lib, tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Uychi shevalari leksikasi asosan umumturkiy leksika, mahalliy (dialektal) leksika hamda o'zlashma leksikadan tashkil topadi.

Uychi shevalarida umumturkiy leksika tilning eng qadimiy va barqaror qatlamini tashkil etadi. Bu qatlamga turkiy tillarda uchraydigan, tarixan shakllanib hozirgi kungacha saqlanib kelayotgan so'zlar kiradi. Bunday so'zlar asosan inson hayotining eng muhim va zaruriy tushunchalarini ifodalaydi. Jumladan, qarindoshlik munosabatlariga oid *aka, uka, opa, singil* kabi so'zlar Uychi shevalarida faol qo'llanadi. Ayrim hollarda bu so'zlarning talaffuzida kichik fonetik o'zgarishlar kuzatiladi, masalan, *aka* so'zi *oka* shaklida, *o'g'il* esa *o'g'ul* tarzida ishlatilishi mumkin. Bu esa shevaning fonetik xususiyatlarini namoyon etadi.

Shuningdek, inson tana a'zolariga oid *bosh, ko'z, quloq, qo'l, oyoq* kabi so'zlar ham umumturkiy qatlamga kiradi va Uychi shevalarida keng qo'llanadi. Bu so'zlar nafaqat o'zining asosiy ma'nosida, balki ko'chma ma'nolarda ham ishlatiladi. Masalan, *bosh* so'zi rahbar yoki boshlanish ma'nosini ham anglatadi. Tabiat va atrof-muhitga oid *yer, suv, tog', osmon, quyosh, yomg'ir* kabi so'zlar ham ushbu qatlamga mansub bo'lib, ular ba'zan fonetik jihatdan o'zgargan holda, masalan, *yomg'ir* o'rniga *yomir* tarzida qo'llanishi mumkin.

Harakat va holatni bildiruvchi fe'llar ham umumturkiy leksikaning muhim qismini tashkil etadi. *Kelmoq, ketmoq, yurmoq, turmoq, olmoq, bermoq* kabi fe'llar Uychi shevalarida nutqning asosiy harakat ifodalovchi vositalari sifatida keng qo'llanadi. Umumturkiy leksikaning asosiy xususiyatlari uning barqarorligi, keng qo'llanishi, semantik boyligi hamda fonetik moslashuvchanligida namoyon bo'ladi.

Uychi shevalari leksikasining yana bir muhim qatlami mahalliy, ya'ni dialektal leksika hisoblanadi. Bu qatlam ma'lum hududga xos bo'lgan va asosan og'zaki nutqda qo'llanadigan so'zlardan iborat. Dialektal leksika xalqning yashash tarzi, urf-odatlar, kasb-hunari va tarixiy tajribasini o'zida aks ettiradi. Uychi shevalarida bunday so'zlar nihoyatda ko'p uchraydi va ular nutqning ifodaviyligini oshiradi.

Mahalliy leksika turmush tarziga bevosita bog'liq holda shakllangan. Masalan, *chayla* (kichik uy yoki kulba), *tandirxona* (tandir joylashgan xona) kabi so'zlar qishloq hayotining o'ziga xos jihatlari ifodalaydi. Shuningdek, insonning holati yoki xarakterini bildiruvchi *tappak* (tez, shoshilinch), *sergap* (ko'p gapiradigan) kabi so'zlar ham keng qo'llanadi. Bu birliklar nutqqa hissiy-ekspressiv rang beradi.

Tabiat va qishloq xo'jaligiga oid dialektal so'zlar ham Uychi shevalarida muhim o'rin tutadi. Masalan, *g'o'r* (hali pishmagan meva), *ariqcha* (kichik sug'orish yo'li) kabi so'zlar dehqonchilik faoliyati bilan bog'liq holda shakllangan. Shuningdek, oziq-ovqat va maishiy buyumlarga oid *qatlama*, *qaymoqcha*, *lagancha* kabi birliklar ham mahalliy leksikaning tarkibiga kiradi.

Dialektal leksikaning asosiy xususiyati uning hududiy chegaralanganligi, ifodaviyligi va og'zaki nutqda faol qo'llanishidir. Ayrim so'zlar adabiy tilga kirib borishi mumkin bo'lsa boshqalari faqat mahalliy nutqda saqlanib qoladi. Bu esa tilning boyishiga va rang-barangligiga xizmat qiladi.

Uychi shevalari leksikasida o'zlashma so'zlar ham muhim o'rin egallaydi. Bu so'zlar tarixiy, madaniy va ijtimoiy aloqalar natijasida boshqa tillardan kirib kelgan. Ayniqsa, arab, fors-tojik va rus tillaridan o'zlashgan birliklar keng uchraydi. Arab tilidan kirgan *ilm*, *maktab*, *kitob* kabi so'zlar asosan ma'rifiy va diniy sohalarga oid bo'lsa, fors-tojik tilidan o'zlashgan *dasturxon*, *sabzi*, *mehnat* kabi birliklar kundalik hayotda keng qo'llanadi.

Rus tilidan kirib kelgan *mashina*, *traktor*, *stol* kabi so'zlar esa zamonaviy hayot va texnika bilan bog'liq tushunchalarni ifodalaydi. Bu so'zlar ko'pincha shevaga moslashgan holda talaffuz qilinadi, masalan, *mashina* o'rniga *mashna* tarzida ishlatilishi mumkin. Bu jarayon tilning moslashuvchanligini va o'zgaruvchanligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, Uychi shevalari leksikasi turli qatlamlarning uyg'unlashuvi natijasida shakllangan bo'lib, u tilning tarixiy ildizlari, hududiy xususiyatlari va zamonaviy rivojlanish jarayonlarini o'zida mujassam etadi. Ushbu leksik tizimni o'rganish o'zbek tilining boyligi va xilma-xilligini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

16. Aliyev A. Namangan dialekti haqida. O'zbek tili va adabiyoti masalalari. – Toshkent: Fan, 1967. – B. 37-45.
17. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
18. O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildli). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.